

OLGA MODZELEWSKA*

Kultura *off-roadu* w perspektywie funkcjonowania hybrydalnego

Off-road culture in the perspective of hybrid functioning

Streszczenie

Życie we współczesnym świecie uległo w pewnym stopniu przesunięciu w funkcjonowaniu jednostek w wielu obszarach. W niniejszym tekście skupiono uwagę głównie na takich sferach jak komunikacja, śledzenie i dzielenie się informacjami oraz kultura związana ze sportem, które nabierają w rzeczywistości hybrydalnej nowego znaczenia. Wspomniane dziedziny łączą się, tworząc i umożliwiając nowy rodzaj interakcji międzyludzkiej. Relacjonowanie, komentowanie czy zamieszczanie informacji dotyczących osiągnięć sportowych nie stanowi co prawda żadnego *novum*, jednakże aktualnie taki stan rzeczy znacząco zyskuje na znaczeniu i poszerza się o śledzenie informacji dotyczących prywatnego życia i funkcjonowania osób uprawiających różnorodne dyscypliny sportowe. Kultury, które wytworzyły się wokół różnych aktywności fizycznych, w znacznie większym stopniu mają możliwość poszerzania i promowania określonego sportu dzięki publikowaniu informacji w przestrzeni cyfrowej. Nabiera to szczególnego znaczenia w odniesieniu do dyscyplin, które nie są popularne, bądź należą do typu sportów ekstremalnych czy wysokobudżetowych. Dzięki obecności przedstawicieli tychże aktywności w przestrzeni wirtualnej możliwe jest ich promowanie, rozpowszechnianie i zyskiwanie większej rzeszy pasjonatów.

* Wydział Nauk Społecznych i Humanistycznych, Akademia Łomżyńska, Polska, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0047-077X>, e-mail: ola.modz1@gmail.com.

Słowa kluczowe:

off-road, media społecznościowe, kultura, sport ekstremalny, kultura hybrydalna

Abstract

Life in the modern world has shifted to some extent in the functioning of individuals in many areas. This paper focuses mainly on such spheres as communication, tracking and sharing information, and sport-related cultures, which take on a new meaning in the hybrid reality. These fields combine to create and enable a new type of human interaction. Reporting, commenting, or posting information on sports achievements is not a novelty, but currently this state of affairs is significantly gaining in importance and expanding to tracking information about the private life and functioning of people practicing various sports disciplines. Cultures that have developed around various physical activities are much more able to expand and promote a particular sport by publishing information in the digital space. It is particularly important in relation to disciplines that are not popular or are extreme or high-budget sports. Thanks to the presence of these activities in the virtual space, it is possible to promote, disseminate them, and gain a larger group of enthusiasts.

Keywords:

off-road, social media, culture, extreme sport, hybrid culture

1. WPROWADZENIE

Off-road jest to ekstremalny sport motoryzacyjny, który narodził się w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Aktywności tego typu, jak podaje Tomasz Sahaj (2005) są to

dyscypliny sportowe, których uprawianie wymaga ponadprzeciętnych umiejętności, odwagi i działania w warunkach dużego ryzyka, często zagrożenia życia. Uczestnictwo w nich wiąże się z pokonywaniem skrajnych trudności zewnętrznych, ograniczeń psychicznych i wiązanych z tym emocji. Uprawianie dyscyplin ekstremalnych zasadza się na chęci pokonywania trudności, doznawania nowych, mocnych wrażeń, dawania z siebie wszystkiego i przeżycia czegoś niezwykłego (s. 66).

Off-road polega na jeździe „specjalnie przygotowanymi i wzmocnionymi samochodami po nieutwardzonych drogach i w bardzo trudnych warunkach terenowych:

pokonuje się strome zbocza gór, rzeki, zarośnięte jeziora, obszary bagienne, błotne i piaszczyste” (Modzelewska & Ostrouch-Kamińska, 2015, s. 147).auta, którymi jeżdżą zawodnicy, w zdecydowanej większości są samodzielnie przez nich przygotowywane i dostosowane do warunków, w których się poruszają. Istotne jest to, by spełniały one warunki bezpieczeństwa, aby przejazdy przez wspomniane wcześniej przeszkody nie zagrażały życiu i zdrowiu jednostek.

Terenową jazdę samochodem można traktować dwojako: jako pasję i sposób na spędzenie czasu wolnego bądź jako sportową rywalizację. Ten rodzaj aktywności pozwala jego uczestnikom na sprawdzenie swoich możliwości, umiejętności i wytrzymałości w różnych niezwykle trudnych sytuacjach. Jako sport ekstremalny oparty jest na chęci pokonywania napotkanych trudności, dawania z siebie wszystkiego, odczuwania niezwykle mocnych i nowych wrażeń (Sahaj, 2005), ale jest też czasem, w którym mężczyźni pragną sprawdzić siebie samych.

2. (MĘSKA) KULTURA OFF-ROADU

Miłośników off-roadu, którymi są głównie mężczyźni, można nazwać członkami kultury off-roadowej, gdyż łączy ich jedna pasja¹. Mieszkają oni na terenie całego kraju, wykonują zróżnicowane zawody, lecz podzielają ze sobą wspólne hobby, dla którego potrafią wiele poświęcić. Przez cały rok w różnych częściach kraju organizowane są rajdy – jedne o wyższej randze i prestiżu, inne o niższej. Ci z mężczyzn, którzy startują w tych bardziej prestiżowych, są w stanie przejechać wieleset kilometrów tylko po to, by przez dwa dni pojeździć w terenie, spotkać się z kolegami. Zdarza się też tak, że awaria auta na samym początku rajdu całkowicie uniemożliwia zawodnikom start, lecz pomimo setek przejechanych kilometrów zostają na rajdzie, by dopingować swoich kolegów i chociaż w taki sposób być częścią danego wydarzenia.

Wspomniana kultura off-roadu może być również określona mianem „kultury męskości” lub „męskiej kultury”. Kultura² jest jednym z zagadnień naukowych, które niezwykle trudno zdefiniować i konkretnie określić jej ramy. Wielu ba-

¹ Stanowi to odwołanie się do jednego ze składowych elementów, na których możliwe jest utworzenie kultury. Zdaniem Sławomira Ziemińskiego (2014) to właśnie uczuciowy charakter kultury powoduje, że jej przedstawiciele odczuwają wspólną tożsamość i odrębność.

² Etymologia słowa „kultura” ma swoje źródło w starożytności, kiedy to Cynceron po raz pierwszy użył łacińskiego zwrotu *kultura*. Początkowo sformułowanie to łączono z uprawą roli, ziemi (*culturaagri*), jednakże przesłanie Cyncerona dotyczyło uprawy umysłu (*culturaanimi*). Zob. A. Kłosowska, *Socjologia kultury*, Warszawa 1981.

daczy na przestrzeni lat podejmowało liczne próby sprecyzowania tej kategorii naukowej, przedstawiając różnego rodzaju typologie i różne sposoby jej definiowania z uwzględnieniem czynników przewodnich³. W XIX wieku Edward Tylor sformułował definicję kultury, która przez wiele lat była jedną z najczęściej wykorzystywanych przez badaczy. Określił on kulturę jako złożoną, „całość obejmującą wiedzę, wierzenia, sztukę, prawo, moralność, obyczaje i wszystkie inne zdolności i nawyki nabyte przez człowieka jako członka społeczeństwa” (Tylor, za: Kłoskowska, 1981, s. 19–20). Jedną z bardziej współczesnych prób określenia kultury przedstawia Roy Wagner (2003), który wskazuje, iż „słowo »kultura« stało się sposobem mówienia o człowieku i o konkretnych przykładach realizacji człowieczeństwa, widzianych ze szczególnej perspektywy” (s. 59). Autor dodaje, że określenie to ma także inne, poza wskazanymi przez niego, konotacje. Natomiast Sławomir Ziemiański (2014) podkreśla, że „kultura ma charakter uczuciowy, daje poczucie grupowej tożsamości i odrębności” (s. 90).

W nowożytnym świecie tzw. kulturę męskości można odnaleźć w powstałym około 1900 roku w Wielkiej Brytanii ruchu *scoutingowym* (Humberstone & Clayton, 2007). Wówczas to zaniepokojone zmianami społecznymi, a przez to stanem męskości, społeczeństwo poszukiwało sfery i miejsca, gdzie chłopcy (jedynie w swoim gronie) od młodych lat mogliby nauczyć się zachowań „typowo męskich”. Twórcą *scoutingu* był Robert Baden-Powell, który bazując na swoim doświadczeniu militarnym, stworzył program, który miał na celu zatrzymanie „zanikającej męskości” (Humberstone & Clayton, 2007, s. 6). Zdaniem Elisabeth Badinter (1993) skauting stawia sobie za cel „ratowanie chłopców przed zgnilizną cywilizacji miejskiej i wychowanie dzieci płci męskiej na prawdziwych mężczyzn” (s. 36–37). Młodzi chłopcy byli zachęceni do spędzania czasu na zewnątrz, różnorodnej aktywności fizycznej, tworzenia obozów w lesie i nauki przetrwania w trudnych warunkach.

W opisie kultury off-roadu można odnaleźć pewnie analogie do opisanego powyżej ruchu *scoutingowego*. Mężczyźni skupiają się wokół określonej aktywności, spędzają dużo czasu w bezpośrednim kontakcie z naturą, gdzie muszą poradzić sobie z każdą napotkaną przeszkodą. Gunnar Breivik (2010) wskazuje, że wokół wielu alternatywnych sportów powstają środowiska i grupy, często może to też prowadzić do powstawiania (sub)kultur, co również ma miejsce w przypadku kultury, której centrum stanowi ten ekstremalny motospport.

Off-road jako rodzaj aktywności sportowej przejawia charakter sportu fizycznego, który to łączy się z władzą społeczną i fizyczną siłą. Sport jest główną areną,

³ Zob. A. Kłoskowska, *Socjologia kultury*, op. cit. 1981.

na której siła fizyczna i wytrzymałość są wplecione w koncepcję hegemonicznej męskości (Bryson, 1990). Michał Lenartowicz (2012) wskazuje, iż „sport i rekreacja ruchowa w czasie wolnym były w przeszłości i są nadal wykorzystywane jako wyróżniki społecznej przynależności” (s. 51), która z kolei łączy się z koncepcją habitusu przedstawioną przez Pierre’a Bourdieu. Kultura off-roadu opiera się na porządku społecznym, który, jak wskazał francuski socjolog, jest „machiną symboliczną wprowadzającą w życie i zatwierdzającą męską dominację” (Bourdieu, 2004, s. 18). Aktywność, która jest trzonem tej kultury, wytworzyła obraz mężczyzny silnego, dominującego i umiejącego poradzić sobie w każdej sytuacji.

Kultura off-roadu wykształciła pewne niezwykle ważne dla siebie symbole. Najważniejszym jest niewątpliwie samochód. Zbyszko Melosik (2015) wskazuje, że „od samego początku swojego istnienia samochód postrzegany był jako integralny element męskiej tożsamości, a »kultura samochodu« była postrzegana jako zdecydowanie zmaskulinizowana” (s. 75), auto natomiast postrzegane było jako „część świata męskiego języka inżynierów” (O’Connell, za: Melosik, 2015). Autor dodaje za Davidem Lipsetem, że „samochód jest też symbolem wolności, prywatności i autonomii” (Lipset, za: Melosik, 2015, s. 74), a auto wyścigowe „symbolizuje rytuał męskiego współzawodnictwa i przejaw doskonałości »męskiej technologii«” (Melosik, 2015, s. 77). Samą jazdę samochodem można natomiast wpisać w tzw. kulturę ryzyka (Melosik, 2015, s. 79). Współcześnie bowiem większość ludzi poszukuje sposobów na przezwycięzenie i zaprzestanie monotonii swojego życia codziennego oraz szuka sposobów na tzw. skok adrenaliny, przez co podążają za ekstremalnymi doznaniem, czego symbolami mogą być np. sporty ekstremalne czy rajdy samochodowe (Melosik, 2015, 2006).

Zbyszko Melosik (2015) dodaje, że w społeczeństwie istnieje „wzmacniająca się relacja między męskością kierowcy a męskością jego samochodu. Aparycja i możliwości techniczne samochodu konstytuują jego męskość, jednakże jego cechy charakteru i sposób kierowania mogą potwierdzać męskość jego samochodu” (s. 82). W off-roadzie rodzaj samochodu, wykorzystanych części oraz akcesoriów również niejako buduje hierarchię uczestników. Samochody, które znajdują się na tzw. wyższej półce, podkreślają nie tylko status materialny zawodników, ale też wzbudzają u innych uczestników poczucie szacunku i podziwu. Społeczne postrzeganie samochodów terenowych dodatkowo wpływa na poczucie i postrzeganie ich właścicieli jako „męskich”. Duże, masywne pojazdy na wysokich kołach podkreślają, iż ich kierowcy są silnymi, twardymi mężczyznami.

Kultura off-roadu wytworzyła także charakterystyczny dla siebie sposób komunikacji. Język, jak wskazuje Patrycja Pycia (2011), „stanowi odzwierciedlenie postaw i preferencji jego użytkowników, obraz otaczającej ich rzeczywistości

oraz zachodzących w niej zmian” (s. 7). Mężczyźni będący przedstawicielami tej męskiej kultury posługują się językiem, w którym wykorzystują niespotykane i niekiedy niezrozumiałe dla reszty społeczeństwa pojęcia i określenia. Wytworzyli oni nazwy określonych przeszkód, z którymi się mierzą, rodzajów terenu czy wykorzystanego sprzętu i narzędzi. Przykładem mogą tu być np. takie zwroty jak: trawers, tirfor, high lift czy biomasa, które znaczą odpowiednio: strome zbocze góry, wyciągarkę ręczną, podnośnik ręczny i niezwykle ciężki teren, zazwyczaj bagienny lub torfowy.

Jednym z elementów charakteryzujących przedstawicieli różnych kultur stanowi także sposób ubierania się. Halina Witek-Tylczyńska (2013) wskazuje, iż osoby, które ubierają się w specyficzny sposób, chcą podkreślić „odrębność »ja«; sporządzają autodefinicję, konstruują siebie za pomocą dostępnych wizualnych środków wyrazu” (s. 17). W kulturze off-roadowców na większości rajdów uczestnicy otrzymują od organizatorów koszulki, które są opatrzone logo danej imprezy. Stanowią one nie tylko pamiątkę z rajdu, ale też pełnią funkcję identyfikującą mężczyzn z tą kulturą. T-shirty, które otrzymują, są niepowtarzalne i można je dostać jedynie biorąc udział w danej imprezie. Dodatkowym atrybutem są naklejki potwierdzające udział w rajdach, które są kolekcjonowane przez niektórych mężczyzn i stanowią podobnie jak koszulki pewien sposób podkreślenia przynależności do kultury off-roadu.

Wymienione powyżej składniki kultury off-roadu są elementami, które wpływają na konstruowaniu tożsamości jej członków. Ponadto przynależność do tej społeczności stanowi dla tychże mężczyzn niezwykle ważną część ich życia. Kultura ta jest taką przestrzenią funkcjonowania mężczyzn, która pozwala im na powrót do „źródeł”, do archetypu męskości, gdzie mogą sprawdzić swoją odwagę i siłę (Modzelewska, Ostouch-Kamińska, 2015), spotkać się z innymi osobami, które również mają takie potrzeby w życiu oraz podobny sposób widzenia świata.

3. HYBRYDYZACJA UCZESTNICTWA W KULTURZE OFF-ROAD

Rzeczywistość hybrydalną, jak podaje Sylwia Jaksuła (2022a), „należy rozumieć jako zróżnicowaną funkcjonalnie konfigurację przestrzeni tradycyjnej i wirtualnej, umożliwiającą ich wzajemną dynamiczną koegzystencję i swobodny przepływ, przy zachowaniu ich odmienności i względnej niezależności” (s. 9). Przenikanie się dwóch sfer, w których żyją ludzie, bardzo często oddziałują na siebie wzajemnie, niekiedy przyczyniając się tym samym do zacierania widzialnej granicy. Co prawda jednostki (szczególnie starsze) dostrzegają „moment przejścia”, jednakże coraz

większa hybrydyzacja rzeczywistości zespała obie przestrzenie życia – wirtualną z realną (Jaskuła, 2022b, s. 23). Jak wspomniano we wprowadzeniu, obecnie to przepływanie między wymiarami obejmuje różnorodne obszary życia i działalności jednostek, a jedną z nich jest sport.

Aktywności sportowe są obecnie, jak podaje Andrzej Gwóźdź (2003), jednymi „z najbardziej spektakularnych przedsięwzięć medialnych (zwłaszcza telewizyjnych), bez których o wielu dyscyplinach, zwłaszcza sportach ekstremalnych (takich chociażby jak alpinizm czy rajdy pustynne), niewiele wiedzielibyśmy, skoro po prostu nie możemy tam być” (s. 7). Relacjonowanie rywalizacji sportowych umożliwia fanom i kibicom śledzenie poczynąń swoich idoli, niewątpliwie przyczynia się też do ich popularności. Dodatkowo, zdaniem Edwarda Hajduka i Fabiana Hajduka (2013), „sportowcy są aktorami widowisk, niekiedy o widowni wielomilionowej. I ta funkcja społeczna lub kulturowa jest najbardziej ekspozowana, także współtworzona przez telewizję” (s. 42). Obecnie coraz częściej przyczyniają się do tego również media społecznościowe, w których publikowane są nie tylko informacje dotyczące zmagania, ale także życia prywatnego czy przygotowań do startu w różnych typach zawodów. Dotyczy to również kultury off-roadu.

Zdawać by się mogło, że ze względu na małą popularność opisywanej kultury ograniczona jest również kwestia związana z jej funkcjonowaniem w przestrzeni hybrydalnej. Jednakże współczesny rozwój technologii i elektroniki odcisnął swoje piętno także na off-roadzie. Gunnar Breivik (2010) wskazuje, iż obecnie „nowe sporty ekstremalne wprowadziły zastosowanie aparatów fotograficznych. Zdjęcia i filmy dokumentowały akrobacje, ułatwiały naukę i były wykorzystywane do budowania tożsamości w subkulturze” (s. 264). W przypadku off-roadu obecnie wielu zawodników stosuje kamery sportowe (GoPro⁴), które umieszczają m.in. wewnątrz samochodów, dzięki czemu mogą nagrywać swoje przejazdy. Poza tym coraz częściej relacjami z rajdów zajmują się profesjonalne firmy, wynajmowane przez organizatorów. Dzięki dobrej jakości filmom oraz zdjęciom nie tylko osoby nieobecne na rajdach mogą obejrzeć relacje, ale też zawodnicy mogą zauważyć swoje błędy i wyeliminować je w przyszłości, a inni zawodnicy mogą poznać ciekawe, czasem innowacyjne metody pokonywania przeszkód.

W kontekście współczesności i przesunięcia obszarów budowania tożsamości, która współtworzona jest również w przestrzeni wirtualnej, tworzenie i rozpowszechnianie zdjęć niewątpliwie stanowi jeden z elementów składających się na proces konstruowania tożsamości sportowców. Wielu uczestników rajdów dzieli się z innymi entuzjastami tego motosportu swoimi zdjęciami i filmami

⁴ Marka kamer sportowych, która jest najczęściej używana w sportach ekstremalnych z uwagi na swoją wytrzymałość w różnych warunkach klimatycznych.

w Internecie. Fakt ten może świadczyć o poszukiwaniu oraz potrzebie uznania i szacunku u innych pasjonatów tego sportu, dzięki czemu mężczyźni ci podnoszą swoją samoocenę i utwierdzają się w poczuciu przynależności do kultury off-roadu.

Dodatkowo coraz częściej w przestrzeni cyfrowej, szczególnie w mediach społecznościowych, tworzone są liczne profile osób, załóg czy imprez związanych z kulturą off-roadu. Zawodnicy publikują relacje nie tylko z zawodów, ale także przedstawiają etapy pracy nad autami, przygotowaniem do rajdów czy nowymi projektami. Mężczyźni dzielą się z odbiorcami informacjami, które w obrębie tej kultury są istotne. Opisują swoje nowatorskie pomysły, dobór części samochodowych, czy po prostu chwalą się swoimi osiągnięciami na rajdach. Bardzo często posty takie wzbudzają żywy odzew odbiorców. W komentarzach dostrzec można nie tylko pytania czy gratulacje, ale także dyskusję dotyczącą np. zasadności wykorzystania określonych rozwiązań mechanicznych.

Zdarza się również, że rozmowy dotyczące rywalizacji czy wyników określonych rajdów przenoszą się do przestrzeni cyfrowej. Wówczas dyskusje takie poszerzają swoje zasięgi odbiorców i uczestników.

Na portalach społecznościowych można również odnaleźć fora/profile zrzeszające pasjonatów i członków tej kultury, którzy oprócz zamieszczania swoich rajdowych zdjęć na prywatnych kontach lub kontach/profilach załóg publikują te treści na stronach otwartych. Ma to na celu głównie zaprezentowanie swoich możliwości czy zareklamowanie swojej załogi.

Na wspomnianych profilach często umieszczane są również informacje dotyczące np. planowanych spotkań, rajdów, integracji. Stanowią one zatem współczesną hybrydalną/cyfrową wersję „tablicy ogłoszeń”. Off-roadowcy na tego typu stronach mogą też szukać wsparcia, pomocy czy rady. Ponadto, analizując profile, można zauważyć wiele akcji charytatywnych, które na początku w sposób cyfrowy, później w świecie realnym łączą członków i pasjonatów tej kultury, budują nowe relacje. Można zatem powiedzieć, iż kwestia pomocy drugiej osobie czy osobom potrzebującym również w kontekście tej kultury przybiera formę hybrydalną.

Współczesne realia znacząco wpłynęły na możliwość udziału w rajdach pod kontem kwestii finansowych. Off-road jest kosztownym sportem, zatem niektórzy członkowie tej kultury nie mogą sobie pozwolić na udział w niektórych imprezach i ponoszenie w związku z tym wysokich kosztów ewentualnych napraw aut. Dlatego też coraz częściej śledzenie relacji, transmisji i możliwość „biernego uczestnictwa w imprezie” realizowane są dzięki przestrzeni cyfrowej. Kibicowanie kolegom, znajomym załogom, śledzenie na bieżąco klasyfikacji osiągnięć łączy w sposób hybrydalny członków kultury off-roadu. Można też stwierdzić, iż taki stan rzeczy zapobiega wykluczeniu osób, które mimo ograniczonego zaangażo-

wania w uczestnictwo w tej kulturze, z przyczyn nie do końca od nich zależnych, nie mogą w sposób fizyczny/tradycyjny uczestniczyć w rajdzie.

4. REFLEKSJE KOŃCOWE

Sport oraz różnorodna aktywność fizyczna i kultury z nimi związane zajmują w życiu współczesnych ludzi coraz ważniejsze miejsce. Prezentowane w mediach sposoby (aktywnego) spędzania czasu, jak też zachęcanie do kibicowania sportowcom, także zyskują na znaczeniu i są coraz częściej propagowane. Obecnie śledzenie doniesień sportowych oraz bycie fanem sportowych wydarzeń jest ważnym elementem życia w społeczeństwie. Śledzenie poczynań i zmagania sportowców oraz komunikacja między członkami różnych kultur częściowo przeniosły się do świata wirtualnego. Relacjonowanie wydarzeń sportowych co prawda od dawna obecne było w mediach, jednakże obecnie w znacznie większym stopniu kibice czy członkowie kultur związanych ze sportem mogą nawiązywać relacje i znajomości w przestrzeni wirtualnej. Ponadto obecność członków kultur zorientowanych wokół określonej aktywności dzięki cyberprzestrzeni pozwala na propagowanie danego sportu czy podkreślenie jego atrakcyjności. Taki stan rzeczy w dużym stopniu dotyczy kultury off-roadu, która obecnie poszerzyła swój obszar funkcjonowania. Poza relacjami interpersonalnymi jedynie w czasie rajdu, mężczyźni komunikują się także w przestrzeni cyfrowej. Rozmowy, udostępnianie treści, filmów, zdjęć, ale także pomoc i wsparcie wkroczyło w sferę cyfrową, co niewątpliwie rozszerza zasięg kultury, pokazuje jej wyjątkowość oraz podkreśla więzi i niezwykłą pasję, jaka łączy jej członków.

Bibliografia

- Badinter, E. (1993). *XY Tożsamość mężczyzny*. W.A.B.
- Bourdieu, P. (2004). *Męska dominacja*. Oficyna Naukowa.
- Breivik, G. (2010). Trends in adventure sports in a post-modern society, *Sport in Society*, 13(2), 260–273.
- Bryson, L. (1990). *Challenges to Male Hegemony in Sport*, W: M. Messner & D. Sao (red.), *Sport, Men and the Gender Order: Critical Feminist Perspectives* (p. 173–184). Human Kinetics Publishers.
- Gwóźdź, A. (2003) *Media i sport. Wprowadzenie*, W: A. Gwóźdź (red.), *Media – eros – przemoc. Sport w czasach popkultury* (s. 7–20). Universitas.
- Hajduk, E., Hajduk, F. (2013) *Szkice z socjologii sportu*. Wydawnictwo Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa.

- Humberstone, B., & Clayton, B. (2007). *Culture of masculinity and modern outdoor life*, W: P. Becker & M. Schirp (red.), *Critical Cultural and modernisation views towards Erlebnispädagogik*, (p. 229–246). Burdich Verlag.
- Jaskuła, S. (2022). *Rzeczywistość hybrydalna*. W: S. Jaskuła (red.) *Rzeczywistość Hybrydalna Pomiędzy Bytami* (s. 13–31). Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka.
- Jaskuła, S. (2022), *Wstęp*, W: S. Jaskuła (red.) *Rzeczywistość Hybrydalna Pomiędzy Bytami* (s. 7–10). Wydawnictwo Księgarnia Akademicka.
- Kłoskowska, A. (1981). *Socjologia kultury*, Warszawa: PWN.
- Lenartowicz M. (2012). Klasowe uwarunkowania sportu z perspektywy teoretycznej Pierre’a Bourdieu. *Kultura i Społeczeństwo*, 3, 51–74.
- Lipset, D. (2014). *Introduction. Charon’s Boat and Other Vehicels of Moral Imagination*, W: D. Lipset & R. Handler (red.) *Vehicles: Cars, Canoes and other Metaphors of Moral Imagination* (s. 1–17). Oxford.
- Melosik, Z. (2006). *Kryzys męskości*. Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Melosik, Z. (2015). Samochód, tożsamość i płeć kulturowa, *Studia Edukacyjne*, 36, 73–86.
- Modzelewska, O., & Ostrouch-Kamińska, J. (2015). Dominacja i współdziałanie. Sposoby doświadczania męskości przez off-roadowców, *Szkice Humanistyczne*, tom XV, 3–4(38), 143–154.
- O’Connell, S. (1998). *The Car and British Society: Class, Gender and Motoring*, Manchester University Press.
- Pycia, P. (2011). *Płeć a język. Na materiale współczesnego języka polskiego i chorwackiego*. Uniwersytet Śląski.
- Sahaj, T. (2005). Homo transgressivus, czyli o sportach ekstremalnych, *Sport Wyczynowy*, 11–12, 65–73.
- Tylor, E. (1871). *Primitive Culture*. Cambridge University Press.
- Wagner, R. (2003). *Wynalezienie kultury*, W: M. Kempny & E. Nowicka (red.), *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej* (s. 59–72). PWN.
- Witek-Tylczyńska, H. (2013). *Kim jestem/skąd jestem? Czytanie stroju*, W: M. Furmanik-Kowalska & J. Wasilewska (red.) *Strój – zwierciadło kultury* (s. 13–23). Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata. Wydawnictwo Tako.
- Ziemiański, S. (2014). Między cywilizacją a kulturą, *Rocznik Filozoficzny Ignatianum* XX(1), 90–99.